

فصلنامه تخصصی سبک‌شناسی نظم و نثر فارسی (بهار ادب)

علمی - پژوهشی

سال سوم - شماره دوم - تابستان ۸۹ - شماره پیاپی ۸

کاربرد بلاغی آینه در دیوان صائب

(ص ۴۵ تا ۵۸)

غلامرضا مستعلی پارسا^۱

چکیده:

صائب تبریزی یکی از بزرگترین شاعران سبک‌هنديست که بیش از صد هزار بیت شعر از او به یادگار مانده است. یکی از ویژگی‌های سبک‌هندي مضمون‌پردازی با استفاده از عناصر صور خیال است. شاعر این سبک تنها راه‌گزین از تکرار و ابتذال و بنوعی بیرون آمدن از زیر سلطه تجربه‌های عظیم شعری پیش از خود را در این میدان که شیوه‌های بیانی بدیع و نوی برای خود برگزیند که پیش از دوره او بی سابقه بوده است. در تشبیهات این دوره شاعر بدنبال خلق افق‌های معنایی و تصویرسازی‌های نو و بدیع است. از اینرو هر مضمون می‌تواند برای او از دیدگاه‌های مختلف عرصه تجربه و خلق جدید واقع شود. صائب تبریزی در این میان قهرمانی بی‌بدیلست که از یک موضوع صدها مضمون متفاوت آفریده است. یکی از این موتیوها «آینه» است که در شعر صائب با مشبه‌به‌های گوناگون مضامینی گاه دور از ذهن آفریده است.

کلمات کلیدی:

سبک‌هندي، صائب تبریزی، مضمون، تشبیه، آینه.

مقدمه :

در مقام بررسی سبکها و دوره‌های شعر فارسی، هر تغییر سبک و خروج از نرم و هنجاری، برابر نهادی در مقابل دوره پیشین خودست. بدینگونه که انحراف از نرم هر سبکی از ادوار شعر فارسی، سبکی دیگر را پی‌ریزی کرده است، با یادآوری این مسئله که بحث اساسی در انحراف از نرم، بسامد آنست. «اسلوب هندی، بطور طبیعی نتیجه گریز از ابتذالیست که در عصر تیموری بر شعر فارسی حاکم بوده است و این گریز از ابتذال در ادای معانی و تصویرهای ذهنی شاعران در شعر صائب و کلیم به نسبت روزگارشان از روشنی و اعتدالی برخوردارست و با اندکی فاصله زمانی در شعر بیدل بگونه‌ای در آمد که امروز خواننده آگاه را نیز دچار شگفتی میکند.» (۱ : ص ۱۶)

فارغ از عوامل مختلف سازنده سبک، هر دوره و سبکی نماینده جهان‌بینی و تفکر خاص حاکم بر آن دوره و زمانه است. اگر شعر حادثه‌ای باشد که در زبان اتفاق می‌افتد، آنچه که زبان را می‌سازد مجموعه نظام اندیشه‌ای خاصیت که یک دوره واجد آنست. برای نمونه سبک خراسانی حاصل تفکر آزاد و عقلانیت و خوشباشی و روح واقع‌گرایانه حاکم بر آنست. این مسئله مقدمه‌ایست برای بیان این مطلب که زبان شعری هر دوره که مجموعه صور خیال آن دوره است با تغییر سبک دچار دگرگونی میشود؛ بعبارتی دیگر تغییر سبک، تغییر در زبان و صور خیال یک دوره است. در این میان سبک هندی جایگاه ویژه‌ای دارد، چراکه شیوه بیان شاعران این دوره - بویژه بیدل که نماینده تمام عیار این دوره است - نوعی گسست از سنن ادبی گذشته نیز دیده میشود.

با علم باینکه مضامین شعری بسیارند^۱، شاعر سبک هندی تنها راه گریز از تکرار و ابتذال و بنوعی بیرون آمدن از زیر سلطه تجربه‌های عظیم شعری پیش از خود را در این میدان که شیوه‌های بیانی بدیع و نویی را برای خود برگزیند که پیش از دوره او بی سابقه بوده است. کار شاعر این دوره، حیرت و سرگشتگی خواننده از رهگذر پیوندهای پیچیده معانی و خیالپردازیهای دور از ذهنست. از این روست که در شیوه بیانی این دوره به آرایه‌های لفظی چندان پرداخته نشده است و هرآنچه هست آرایه‌های معنویست.

۱ - یک عمر میتوان از زلف یار گفت در بند آن نباش که مضمون نمانده است « صائب »

در سبک هندی ساختمان شعر، بطور اخص، به بیت تقلیل می‌یابد، (یا بعبارتی دقیقتر به مصراع، چراکه معمولاً مصراع دوم با اسلوب معادله و ارسال‌المثل در تأیید و تأکید یا توضیح مصراع نخست است). محور عمودی خیال در آن، بخاطر استقلال معنایی ابیات بسیار ضعیفست، از اینرو بافت خیال تنها در محور افقی شعر سیر میکند و آن نیز در بسیاری مواقع بخاطر غرابت تصاویر با یکدیگر، گاه مغشوش است. همینطور محور جانشینی در بافت بیت قویتر از محور همنشینی است، که بخاطر استعاره محوربودن تصاویرست.

آنچه که فهم معنای شعر سبک هندی را دشوار میکند، در واقع شیوهٔ بکارگیری شاعران این دوره از صور خیالست. در این مجال، هدف بررسی سبک هندی یا بیان ویژگیهای شعری شاعران این دوره نیست؛ بلکه به بررسی مختصر تشبیه در شعر صائب و در دایره‌ای محدودتر به بررسی تشبیهاتی با موتیو «آینه» آن هم از منظر وجه شبه خواهیم پرداخت. با نگاهی گذرا به تشبیهات این دوره - و بطور کلی صورخیال این سبک - چیزی که مشهورست، اینست که شاعر بدنبال خلق افقهای تازهٔ معنایی و تصویرسازیهای نو و بدیعست اما گویی در خلق تصاویر، تنها بدنبال اقلع ذهن وهم آلود خود و حیرت و شگفتی‌آفرینی در خواننده است، که کشف پیوندهای تشبیه را بسیار دشوار میسازد. شبکهٔ تداعی معنایی که در هزارتوهای ذهن شاعر شکل میگیرد گاه آنقدر دور از ذهن و وهم آلودست که به فضایی مه‌زده شبیه است و ارتباط میان عناصر خیال در آن وضوحی ندارد. بنابراین لذت خواننده در بسیاری مواقع نه از کشف معانی شعر که از تماشای حیرت‌آلود جزء جزء تصاویر حاصل میشود. این خیالهای دور از ذهن و فضای وهمناک و حیرت‌زده بخاطر اشتراکات فراوانیست که میان سبک هندی و مبانی مکتب سور رئالیسم وجود دارد. هرچند که این نوع تصاویر در شعر بیدل بسیار بیشتر از صائب است، اما در بررسی اشعار وی نیز باید به این ویژگیهای سور رئالیستی توجه کرد.

مسئله قابل ذکر دیگر، نوع تصاویر صائب و استفاده او از عنصر طبیعت (در اینجا «آینه») است که تفاوت بسیاری با شاعران طبیعتگرا و نوع نگاه و تصاویر آنها دارد. این تفاوت ناشی از ایستایی تصاویر شعری او در مقابل تصاویر شعری شاعری همچون منوچهری است که زنده و پویاست. «نخستین عاملی که در تحرک یا ایستایی تصویرها میتوان

تشخیص داد میزان نزدیکی شاعر به تجربه‌های خاص شعریت. شاعری که صور خیال شعر خود را از جوانب مختلف حیات و احوال گوناگون طبیعت میگیرد، با آنکه از رهگذر شعر دیگران یا کلمات، با طبیعت و زندگی تماس برقرار میکنند ... وضع یکسان ندارد.» (۲: ص ۲۵۳)

بنابراین استفاده صائب از عناصر طبیعت، تنها در حد سنن ادبی و موتیوهای تکراریست و در خدمت همان شبکه‌ی تداعی معانی و خیالپردازی، بهمین دلیلست که در تشبیهات او نیز وجه شبه‌ها، یا در بسیاری مواقع تکراریست و یا استفاده او از عناصر طبیعت در حد تصاویری انتزاعی است.

بررسی تشبیهات

در تعریف تشبیه گفته شده است «مانند کردن چیزیست به چیزی، مشروط بر اینکه آن ماندگی مبتنی بر کذب یا حداقل دروغ نما باشد، یعنی با اغراق همراه باشد» (۳: ص ۳۳) در بررسی تشبیه میتوان گفت مهمترین رکن، وجه شبه است که از مشبه به بدست می‌آید. وجه شبه بمثابه ستون خیمه تشبیه است و هرقدر رابطه بین مشبه و مشبه به دورتر باشد - و به عبارتی ادعایی تر و غریبتر باشد - این ستون استوارتر و بلندتر و در نتیجه تشبیه، هنریتر و با ارزشتر خواهد بود. تشبیه در واقع ادعای ماندگی دو چیز به یکدیگر با استدلالهای هنرمندانه و خیالیست؛ این استدلال شاعرانه، همان وجه شبه است. بنابر آنچه گفته شد ذهن خواننده هنگام روبرو شدن با تشبیه، بدنبال کشف ارتباط طرفین تشبیه یعنی وجه شبه است. تشبیه را براساس ذکر یا عدم ذکر وجه شبه به مفصل و مجمل تقسیم میکنند. بدیهیست که در صورت حذف وجه شبه، فرایند کشف ارتباط مشبه و مشبه‌به، التذاذ خاطر بیشتری در خواننده ایجاد میکند. از اینرو میتوان گفت تشبیهی هنریترست که وجه شبه در آن محذوف باشد. (۳: ص ۷۰) البته در تشبیهات بدیع و نو، شاعر معمولاً وجه شبه را ذکر میکند.

همانگونه که در مباحث پیشین گفته شد، در تشبیهات این دوره بخاطر شیوه بیان انتزاعی شاعران، کشف وجه شبه آن بسیار دشوارست. گاه وجه شبه تنها تصویری مبهم و وهم‌آلودست که خواننده تنها به تماشای حیرت زده‌ی آن میپردازد و از بیان آن ناتوانست.

آینه در جایگاه مشبه

از مجموع هفتاد و هفت بیت که آینه در جایگاه مشبه قرار گرفته، در شصت و سه بیت جاندار انگاری وجود دارد؛ به بیان دیگر، در شصت و سه بیت آینه همچون جانداري انگاشته شده است که از ویژگیهای جانداري و انسانی برخوردار است. در چهارده بیت نیز آینه به موارد مختلفی تشبیه شده است:

خانه (پنج مورد):

دل چو بیناست، چه غم دیده اگر نابیناست؟
خانه آینه را روشنی از روزن نیست (ج: ۲: ۱۶۰۲/۲)

صفحه مشق جنون:

بس که آشفته ز سودای توأم، میگرد
صفحه مشق جنون، آینه در دست مرا (ج: ۱: ۵۱۳/۲)

گلشن:

وصال گل به کسی میرسد که چون شبم
به گلشن آینه بی غبار می آرد (ج: ۴: ۳۷۱۹/۳)

گل:

ای بر روی تو از آینه گل صافتر
فتنه روی زمین زلف تو را در زیر سر (ج: ۵: ۵۹۸/۱)

آب:

هر که را آینه چون آب مصفا شده است
با گل و خار ز روشن گهری میسازد (ج: ۴: ۳۳۹۷/۶)

صبح:

از ما متاب روی که از آه نیمشب
بسیار صبح آینه را شام کرده ایم (ج: ۵: ۵۸۳۳/۳)

چشمه:

ز چشمه آینه جویبار گردد صاف
صفای عالم ایجاد در صفای دلست (ج: ۲: ۱۷۱۲/۶)

صدف:

تا از عرق شده است گهربار روی یار
لب باز کرده است صدف وار آینه (ج: ۶: ۶۶۴۸/۳)

دل:

از نقش، ساده چون دل بی مدعا شده است
در عهد او ز حیرت سرشار آینه (ج: ۶: ۶۶۴۸/۵)

دست کریم:

دست کریم آینه سیماب گوهرست
ابر بهار را به تقاضا چه حاجتست؟ (ج: ۲: ۱۸۷۴/۴)

آینه در جایگاه مشبه به

بخش عمده‌ای از کاربرد بلاغی آینه به این بخش تعلق دارد و صائب در اشعار خود، موارد مختلف و متعددی را به آینه تشبیه کرده است:

۱. دل، سینه، باطن، درون آدمی

تعداد بسیاری از مجموعه ابیاتی که آینه در آنها مشبه به واقع شده است، سوی دیگر تشبیه، یعنی مشبه، به این موارد تعلق دارد. به عبارت دیگر، قسمت عمده‌ای از کاربرد بلاغی آینه در دیوان صائب به تشبیه دل، درون یا باطن انسان به آینه اختصاص دارد. از مجموع این ابیات که یکصد و سی مورد است، در هشتاد و هشت بیت، واژه «دل» و یک مورد واژه «باطن» بعنوان مشبه نام برده شده است.

میشود از نفس صبح، چراغم خاموش صیقل آینه دل، شب تارست مرا (ج: ۱: ۵۱۵/۸)
این تیره باطنان همگی زنگ طینت اند تا ممکن است آینه را در غبار گیر (ج: ۵: ۴۷۴۲/۶)
در بیست و هشت بیت بطریق استعاره، آینه در معنای دل یا درون آدمی بکار رفته است:
گرگ در پیرهنم جلوۀ یوسف دارد تا ز زنگار خودی، آینه پرداخته‌ام (ج: ۵: ۵۶۲۱/۷)
در سیزده بیت نیز سینه در معنای دل به آینه تشبیه شده است:
به لوح ساده توان کرد حسن را تسخیر ز جوهر، آینه سینه را مصفا کن (ج: ۶: ۶۳۵۵/۷)

۲. چهره و مترادفهای آن

پس از دل، پرکاربردترین مشبه در تشبیه به آینه در دیوان صائب، به چهره و مترادفهای آن تعلق دارد که مجموعاً هشتاد و هفت بیت را شامل میشود:

رو (چهل و پنج مورد):

از عکس خود آن آینه رو بس که حیا داشت در خلوت آینه همان روبه قفاداشت (ج: ۲: ۲۱۹۶/۱)
رخسار (بیست و چهار مورد):

صائب از مشق سخن مطلب طوطی اینست که به آن آینه رخسار رساند خود را (ج: ۱: ۴۹۹/۱۴)
رخ (پنج مورد):

نیست حاجت به نقاب آن رخ چون آینه را پرده شرم و حیا آینه دانست او را (ج: ۱: ۵۴۸/۲)

سیما (هفت مورد):

- نه خط از چهره آن آینه سیما برخاست
طلعت (دو مورد):
زنگ در دل ز کلامم نتواند شد سبز
عذار (یک مورد):
شد خط مشکبار عیان از عذار او
چهره (سه مورد):
توان به آینه از طوطیان کشید سخن
- که در این آینه، جوهر به تماشا برخاست (ج: ۲: ۱۴۱۶/۱)
طوطی همچو من آن آینه طلعت میخواست (ج: ۲: ۱۴۳۶/۲)
جوهر نما شد آینه بی غبار او (ج: ۶: ۶۵۴۹/۱)
ز چهره آینه ای پیش روی ما بگذار (ج: ۵: ۴۶۹۰/۹)

۳. انسان از دیدگاههای مختلف

در موارد متعددی، صائب انسان را از جهت پاره ای از ویژگیها به آینه تشبیه کرده است و این ویژگیها را بعنوان وجه شبه قرار داده است. انسان در اشعار صائب به دو صورت مشبه واقع شده است: بصورت کلی چون اشاره بخود، مخاطب، ما، او، هرکه، آنکه و غیره. در چنین مواردی آنچه اهمیت دارد وجه شبه است:

چیزی در دل پنهان داشتن:

- هرچه هرکس را بود در دل نهران چون آینه
پوشیده و پنهان نداشتن:
میشود راز دل از جبه نمایان مارا
با خوب و بد یکسان برخورد کردن:
با نیک و بد چو آینه یکسان سلوک کن
پریشان نظری:
زنگ افسوس بود قسمتش از نقش و نگار
دامان نظر پاک کردن:
روی ناشسته بدرگاه تو خوبان آیند
- صائب از فیض صفای سینه می یابیم ما (ج: ۱: ۲۶۳/۹)
نیست چون آینه پوشیده و پنهان مارا (ج: ۱: ۴۸۶/۱)
کاین زخمها ز موی شکافی است سینه را (ج: ۱:)
هرکه چون آینه و آب پریشان نظرست (ج: ۲: ۱۴۵۵/۶)
گر تو چون آینه دامان نظر پاک کنی (ج: ۶: ۶۸۵۲/۱۱)

- از دور قناعت به نظر کردن:
در عشق اگر صادقی از قرب حذر کن
در به روی عالم باز گذاشتن:
راه چون خانه در بسته در او نتوان یافت
هم ناطق و هم الکن بودن:
جواب آن غزل است این صائب مولوی
هموار کردن خوب و زشت بر خود:
روشن گهرکسی است که هر خوب و زشت را
جان آهنین داشتن:
چه از هزار طرف رو نهاده اند بمن
در حیرانی بودن (حیران بودن):
ماند چون آینه در دایره حیرانی
تشنه هر عکس بودن:
چون آینه و آب نیم تشنه هر عکس
صاحب نظر بودن:
چون آینه آنکس که ز صاحب نظران شد
نور در دیده خشک شدن:
وقت است ز افشردن سرپنجه مژگان
از دیده شور ترسیدن:
بس که چون آینه ترسیده ام از دیده شور
گاه نیز انسان بصورت خاص مشبه میشود:
دوستان:
دوستان آینه صورت احوال همنند
اهل خرد:
نه همین اهل خرد آینه اسرارند
چون آینه از دور قناعت به نظر کن (ج: ۶: ۶۴۴۵/۱)
گرچه بازست چو آینه، به عالم در تو (ج: ۶: ۶۵۲۸/۹)
که او چو آینه هم ناطق است و هم الکن (ج: ۶: ۶۳۳۲)
بر خویشتن چو آینه هموار کرده است (ج: ۲: ۱۹۷۳/۲)
مگر چو آینه من جان آهنین دارم (ج: ۵: ۵۷۴۱/۶)
هر که از ساده دلی شد به تماشا مشغول (ج: ۵: ۵۲۴۸/۴)
نقشی که ز دل محو شود در نظرم نیست (ج: ۲: ۲۱۸۸/۶)
در کوچه و بازار بود صحبت حالش (ج: ۵: ۵۰۸۶/۴)
چون آینه در دیده من نور شود خشک (ج: ۵: ۵۲۲۳/۵)
ز ره زیر قبا ساخته ام جوهر خویش (ج: ۵: ۴۹۹۸/۲)
من خراب توأم و چشم تو بیمار منست (ج: ۲: ۱۵۰۲/۶)
که ز خود بیخبران نیز خبرها دارند (ج: ۴: ۳۵۱۴/۱)

اهل حال:

از قیل و قال تیره مکن وقت اهل حال صائب به پیش آینه دم را نگاه دار (ج: ۵: ۴۷۱۳/۱۱)

مردم آگاه:

زنگار روی آینه را میکنند سیاه کلفت رسد به مردم آگاه بیشتر (ج: ۵: ۴۷۳۰/۴)

اهل دل:

میان آینه و زشت رو صفایی نیست به اهل دل نشود چرخ مهربان هرگز (ج: ۵: ۴۸۰۰/۸)

در مجموع چهل و یک بیت به تشبیه انسان به آینه، از جهات مختلف، اختصاص دارد.

۴. آب و عالم آب

در یازده بیت، صائب آب و عالم آب را به آینه تشبیه کرده است. البته از این تعداد ده مورد به «آب» و یک مورد به «عالم آب» اختصاص دارد.

آینه آب پشت و روی ندارد ساده دلم ره به هیچ حيله ندارم (ج: ۵: ۵۹۷۴/۳)
سر مشاهده عیب خود اگر داری کدام آینه بهتر ز عالم آبست؟ (ج: ۲: ۱۶۶۲/۸)

۵. چشم، مترادفات و ملازمات آن

در مجموع پانزده بیت از موارد کاربرد بلاغی آینه به تشبیه چشم، مترادفات و ملازمات آن تعلق دارد که این موارد را تشکیل میدهد:

چشم (پنج مورد):

تا تورا چون دگران دیدن ظاهر کارست چشم بر روی تو چون آینه بردیوارست (ج: ۲: ۱۴۴۹/۱)
دیده (پنج مورد):

حاصل ما ز عزیزان سفر کرده خویش مشت آبیست که بر آینه دیده زدیم (ج: ۵: ۵۶۹۲/۳)
بیش (دو مورد):

در آینه بینش ما چشم به راهان پیکی بود از جانب دلدار رسیده (ج: ۶:)
بینایی (یک مورد):

افسوس که چون آینه از بی خبری، شد بینایی ما صرف نظرهای پریشان (ج: ۶: ۶۴۳۹/۶)

نظر (دو مورد):

زنگار گرفته ست دل اهل جهان را در آینه هیچ نظر نور نمانده است (ج ۲: ۲۱۶۴/۲)

۶. پیشانی و مترادفات آن

پنج بیت به تشبیه پیشانی و مترادفات آن به آینه اختصاص دارد که عبارتند از:

پیشانی (دو مورد):

چین به پیشانی چون آینه خویش مزن تنگ بر طوطی خوش حرف مکن میدان را (ج ۱: ۵۳۷/۴)

جبهه (دو مورد):

توان ز آینه جبهه سکندر دید سیاه کاسگی آب زندگانی را (ج ۱: ۶۴۸/۵)

جبین (یک مورد):

هر که پرسدت که چون آینه صیقلی شود باز کن از جبین گره بهر خدا که همچین (ج ۶: ۶۴۶/۶)

۷. شبنم

در پنج بیت از اشعار صائب شبنم به آینه تشبیه شده است:

هر قطره که در پرده شب ریخت ز چشم چون شبنم گل آینه روی چمن شد (ج ۴: ۴۳۹۰/۸)

۸. خاطر

در پنج مورد صائب خاطر را به آینه تشبیه کرده است:

منم آن آینه خاطر که رگ خواب جهان همچو مژگان بکف دیده بیدار منست (ج ۲: ۱۵۰۲/۷)

۹. حسن

در پنج بیت صائب حسن را شبیه به آینه دانسته است:

صیقل آینه حسن بود دیده پاک روی گل تازه از آنست که شبنم با اوست (ج ۲: ۱۵۰۹/۱۰)

۱۰. گل و امثال آن

صائب در چهار بیت «گل»، «برگ گل»، «گل خاصی چون لاله و «روی گل» را به آینه تشبیه کرده است.

روی دلی چو غنچه ز بلبل ندیده ام نقش مراد از آینه گل ندیده ام (ج ۵: ۵۸۰۱/۱)

خاک این باغ به خوناب جگر آغشته است برگ گل آینه روی خزانست اینجا (ج ۱: ۴۸۱/۹)

چو عکس چهره خود در پیاله میبینیم خزان در آینه برگ لاله می بینیم (ج ۵: ۵۷۷/۱)

پشت دست تو به از آینه روی گلست گرد دامان توجان بخش تراز بوی گلست (ج ۲: ۱۴۸۲/۱)

۱۱. ماه

صائب در چهار بیت ماه را به آینه تشبیه کرده است.

صائب ز سینه زنگ زدودن به اشک گرم داغ کلف ز آینه ماه شستن است (ج: ۲: ۱۹۲۳/۷)

۱۲. جام و باده

در چهار بیت صائب «جام»، «باده» و «جام جم» را به آینه تشبیه کرده است.

مستان که رو در آینه جام میکنند خونها ز غصه در دل ایام میکنند (ج: ۴: ۴۲۹/۱)

باده صاف بود آینه طوطی من در حریمی که لب جام نباشد لالم (ج: ۵: ۵۶۱/۷)

فروغ آینه جام جم به گرد رود ز گرد کینه اگر سینه تو گردد پاک (ج: ۵: ۵۱۲/۵)

۱۳. جان

در میان اشعار صائب سه بیت به تشبیه جان به آینه تعلق دارد:

گر آینه جان شما ساده ز نقش است اندیشه گرد و غم زنگار مدارید (ج: ۴: ۴۴۵۳/۷)

۱۴. آفتاب

در سه بیت صائب آفتاب را به آینه تشبیه کرده است:

سخن در آینه آفتاب میگذرد غبار خاطر افتادگان بلند مباد (ج: ۴: ۳۳۶۴/۹)

۱۵. ظاهر و باطن

دو بیت از موارد کاربرد بلاغی آینه به تشبیه ظاهر و باطن به آینه اختصاص دارد:

ظاهر و باطن ما آینه یکدگرند خاک در چشم حریفی که دهد بازی ما (ج: ۱: ۵۷۱/۹)

۱۶. روح

در دو بیت روح به آینه تشبیه شده است:

بی صفا شد گهر روح ز آمیزش جسم چند این قافله آینه در گل برود؟ (ج: ۴: ۳۵۷۹/۱۲)

۱۷. جهان

در دو بیت جهان به آینه تشبیه شده است:

این جهان آینه و هستی ما نقش و نگار نقش در آینه آخر چقدر خواهد ماند؟ (ج: ۴: ۳۴۸۴/۸)

۱۸. حیرانی

صائب در دو بیت حیرانی را به آینه تشبیه کرده است:

نیست چون آینه حیرانی ما امروزی از ازل دیده ما را نگران ساخته‌اند (ج: ۴: ۳۴۸۹/۲)

۱۹. در و دیوار

صائب در دو مورد در و دیوار را به آینه تشبیه کرده است:

نتوان به کنه چرخ رسیدن به سعی فکر اندیشه‌مور و این در و دیوار آینه‌است (ج: ۲: ۱۹۹۶/۴)

۲۰. عمر

صائب در دو بیت عمر را به آینه تشبیه کرده است:

ندید از آینه عمر خویش نقش مراد ز خون هرکه نشد پنجه‌ای نگار آمیز (ج: ۵: ۴۸۰۹/۴)

۲۱. سایر مشبه‌ها

هریک از موارد زیر مشبه‌هایی هستند که تنها در یک بیت به آینه تشبیه شده‌اند:

دعوی:

جلوه صبح نخستین به زمانی نکشید نفسی تیره کند آینه دعوی را (ج: ۱: ۵۵۶/۷)

شیشه:

انجام خود در آینه شیشه دیده است پیوند تاک، میبرد انگور باغ ما (ج: ۱: ۷۷۰/۵)

تیغ:

تسلیم شو آن آینه تیغ چو دیدی اینجا دم بیراه نفس راه ندارد (ج: ۴: ۴۳۶۳/۲)

خرقه پشمینه:

از اهل دل حضور لباس نم‌د پپرس قیمت شناس خرقه پشمینه آینه است (ج: ۲: ۱۹۹۹/۵)

تن:

رگ در تنت از پاکی گوهر نتوان یافت در آینه صاف توجوهر نتوان یافت (ج: ۲: ۲۱۹۸/۱)

شمع:

در فکر اثر باش که جز آینه امروز شمعی به سرخاک سکندر نتوان یافت (ج: ۲: ۲۱۹۸/۹)

غیب:

صیقل آینه غیب همان در غیب است دل محال است به تدبیر مصفا گردد (ج: ۴: ۳۲۵۵/۴)

شعله:

صیقل آینه شعله بود اشک کباب حسن از دیده نمناک چه پروا دارد؟ (ج: ۴: ۳۳۰۰/۳)

هنر:

- پاک چشمان ز هنر چشم ندوزند به عیب
چشمت از آینه برزنگ چرامی آید؟ (ج: ۴: ۳۶۲۶/۱۱)
- خشت:
دردی کشان ز آینه خشت دیده اند
رازی که در حقیقت آن گفتگو کنند (ج: ۴: ۴۲۶۳)
- جویبار:
به یاد عمر سبکرو که همچو آب گذشت
نظر در آینه جویبار باید کرد (ج: ۴: ۳۷۷۹/۴)
- تخته نقش:
بستن چشم مرا از دو جهان فارغ کرد
تخته نقش بود آینه چون در گل نیست (ج: ۲: ۱۵۹۶)
- نوبهار:
غافل مشو ز پرده نیرنگ روزگار
سیر خزان در آینه نوبهار کن (ج: ۶: ۶۳۹۶/۱۴)
- هوش:
ز هر زمین که غباری بلند شد صائب
به قصد آینه هوش من بلندی یافت (ج: ۲: ۱۸۳۵/۱۱)
- روزشمار:
نهم چو آینه روزشمار را در پیش
شمار معصیت بی شمار خویش کنم (ج: ۵: ۵۷۷۳)
- خامشی:
خامشی آینه و نطق بود زنگارش
مکن این آینه را تخته مشق زنگار (ج: ۵: ۴۶۶۴/۷)
- صبح شنبه:
فغان که آینه صاف صبح شنبه من
ز سایه شب آدینه زنگ میگیرد (ج: ۴: ۳۸۰۰/۲)
- خرَد:
ز ناقصان، خرد من کمال میگیرد
ز زنگ، آینه من جمال میگیرد (ج: ۴: ۳۸۰۱/۱)
- طبع:
بساط آینه طبعان به گرد حادثه رفت
دگر به طوطی شیرین زبان که پردازد؟ (ج: ۴: ۳۸۰۵/۱۷)
- ماه و سال:
ز پای تا نشیند سیر ممکن نیست
که زنگ از آینه ماه و سال برخیزد (ج: ۴: ۳۸۲۰/۳)
- طینت:
چها نمیکشم از پاک طینتی صائب
خوش آنکه آینه خویش را جلا نکند (ج: ۴: ۳۹۴۸/۸)

نتیجه :

از مجموع اشعار صائب تبریزی، هفتصد و بیست بیت که در آن واژه آینه بکار رفته است استخراج شد. اما کاربرد آینه در تمام این ابیات بلاغی نبوده و بخشی از آن نیز غیر بلاغی می‌باشد. به بیان دقیقتر، دویست و شصت و یک مورد از این ابیات، آینه‌کاربردی غیر بلاغی و چهارصد و پنجاه و نه مورد کاربرد بلاغی دارد.

از مجموع چهارصد و پنجاه و نه بیتی که آینه کاربرد بلاغی دارد، هفتاد و هفت مورد آینه در جایگاه مشبه است و بیش از هشتاد درصد این مشبه‌ها جاندارانگاریست و مشبه‌هایی چون خانه و گلشن و گل و آب و صبح و چشمه و صدف و دل و دست کریم نیز در شعر صائب آمده است و سیصد و هشتاد و دو مورد آینه در جایگاه مشبه‌به قرار دارد، بیشترین این مشبه‌به‌ها، اعضاء بدن انسان مانند دل و دست و سینه و چهره است.

فهرست منابع:

- ۱- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۱)، شاعر آینه‌ها. تهران: آگاه.
- ۲- _____ (۱۳۵۸)، صور خیال در شعر فارسی، تهران: آگاه.
- ۳- شمیسا، سیروس (۱۳۷۹)، معانی و بیان، تهران: فردوسی.
- ۴- تبریزی، صائب (۱۳۶۵)، دیوان صائب، تصحیح محمد قهرمان، چاپ اول، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.